

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
И.МЎМИНОВ НОМИДАГИ ФАЛСАФА ВА ХУҚУҚ
ИНСТИТУТИ**

**Кўлёзма ҳуқуқида
УДК 316.647.5**

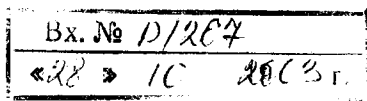
КАРИМОВА ЭЪЗОЗХОН ГАПИРЖОНОВНА

**ЎЗБЕК ТОЛЕРАНТЛИГИНИНГ ЭТНОРЕГИОНАЛ
ХУСУСИЯТЛАРИНИ СОЦИОЛОГИК ЎРГАНИШ**

**Ихтисослик: 19.00.05 – ижтимоий психология,
этнопсихология ва социология**

**Социология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун тайёрланган диссертация**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И



Тошкент - 2003

Тадқиқот Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат Маданият
институтида бажарилган

Илмий раҳбар:

Сиёсий фанлар доктори
Н.Қ.Жўраев

Расмий оппонентлар:

фалсафа фанлари доктори
З.Р.Қодирова
социология фанлари доктори
А.Ж.Холбеков

Етакчи ташкилот:

Тошкент Давлат Шарқшунослик институти

Химоя 2003 йил ~~10.03.02~~ ойининг 21 кuni соат 14.30 да Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг Д 015.03.02 рақамли докторлик илмий даражасини олиш учун диссертациялар химояси бўйича Ихтисослашган кенгаш йиғилишида ўтказилади.

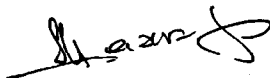
Манзил: 700170, Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 9 уй.

Диссертация билан ЎзР ФАнинг Асосий кутубхонасида танишиш мумкин (Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 13-уй).

Автореферат 2003 йил ~~02~~ » « 10.03.02 » да тарқатилди.

Тамғали муҳр билан тасдиқланган тақризларингизни Ихтисослашган кенгаш илмий котибига (700170, Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 9-уй) юборишингизни илтимос қиламиз.

Ихтисослашган кенгаш
илмий котиби, фалсафа
фанлари номзоди, доцент



Ж.Маҳкамов

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги. Ўзбекистон ўз олдига ҳуқуқий, демократик давлатни барпо этиш, фуқаролик жамиятини вужудга келтиришни олий мақсад қилиб қўйган. Унга эришишнинг асосий йўлларида бири демократияни чуқурлаштиришдир. Ҳар бир халқнинг ўз турмуш ва тафаккур тарзи, тарихий анъаналари, ҳаётга муносабати ва бошқа жиҳатларидан келиб чиқиб, ижтимоий-сиёсий жараёнларга, демократияга ўзига хос ёндашиш усули бор. Шу маънода, Президент И.А.Каримов: *«Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Бунга асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясаган уринишлар гоёат ноҳуш, ҳатто, фожияли натижаларга олиб келади. Инқилобни Ғарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибtidoий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди»¹*, деганида демократияни жорий этишнинг умуминсоний тамойилларига мустаҳкам таянган ҳолда юртимизда ўзбекона ёндашувлардан ҳам кеңг фойдаланиш, мавжуд имкониятлардан келиб чиқиш заруратини кун тартибига қўяди. Бу йўл ўзбек халқининг толерантлик хусусиятига асосланган.

Дунё ҳамжамиятининг ҳозирги босқичида 1995 йил 16 ноябрда Париж шаҳрида ЮНЕСКО Бош Конференциясининг йигирма биринчи сессиясида қабул қилинган «Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси» алоҳида аҳамият касб этади. Унда шундай дейилган: «XXI аср бўсағасида Ўзбекистоннинг қиёфасини тинчлик ва осойишталик, сиёсий барқарорлик ва миллатлараро тотувлик, диний ҳамда мафкуравий бағрикенглик, маданиятларнинг уйғунлашуви, турли миллат ва элатларнинг жамият ҳаётида тенглик асосида иштирок этиши белгилайди. Инсон ҳуқуқлари ва демократия Ўзбекистоннинг миллий ва давлат манфаатларига, халқимизнинг эрксевар миллий тафаккур тарзи ва руҳиятига тўла мос келади»².

Бағрикенглик – бизнинг дунёмиздаги турли бой маданиятларни ўзини ифодалашининг ва инсоннинг алоҳидалигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини ҳурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушунишни аниглайди. Бағрикенглик – турли-туманликдаги бирликдир. Бу фақат маънавий бурчгина эмас, балки сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж бўлиб, тинчликка эришишни мушарраф қилувчи ва уруш маданиятсизлигидан, тинчлик маданиятига элтувчидир.

Тадқиқот мавзусининг долзарблигини яна қуйидаги омиллар ҳам белгилайди:

Ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий воқелик ҳодисаларига бугунги кун ёндашувлари ҳаётга янгича тамойиллар, меъёрлар доирасида иш тутишни тақозо этмоқда. Халқаро вазиятни соғломлаштириш янги дунё сиёсатининг асоси бўлиб қолмоқда. Ижтимоий онг мазмунининг тобора инсоний моҳият касб эта бориши, шахс ҳақ-ҳуқуқлари барқарорлашаётганлиги, халқаро маконда меҳр-шафқат, бағрикенглик, одампийликка доир умумпланетар

¹Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 8-9.
²Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. Париж. 1995 йил 16 ноябр. – Б. 4.

майлининг кучайиши жамият, жамоа ва шахс маънавиятида янгилаштириш жараёларини амалга ошириш билан бевосита боғлиқдир. XX аср сўнгига келиб, инсоният ўз қазоси ҳам, ўз давоси ҳам ўз кўлида, реал савий-харакатларида, тафаккур тарзида эканлигини тўла англаб етди. Дунё ўз-ўзини асраш инстинктини ишга солиш тараддудини кўрмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон ҳам ялпи янгилаштириш жараёнини икки узвий ўзаро боғланган йўналишларда амалга оширишга киришди. Биринчиси, мамлакатнинг ички дунёсида, яъни иқтисодиёт, маънавият, сиёсат, турмуш тарзида, халқ характери ва менталитетида амалга оширилаётган янгилаштиришлар мажмудан иборат бўлса, иккинчи йўналиш, халқаро ижтимоий муҳит манзарасини такомиллаштириш, яъни қарама-қарши кучлар ўртасидаги зиддиятларни барқарорлаштириш, коллизия муҳитидан мурося, ҳамкорлик муносабатлари, тинчлик маданиятига ўтиш, миллатлараро, давлатлараро, конфессиялараро толерантлик муносабатларини чуқурлаштириш, инсониятга умумий хавф туғдирувчи терроризм, наркобизнес, экстремизмга қарши халқаро ташкилот тузилмаларига асос солиш ва бошқа фаолиятлар мажмудан ташкил топади. Шулардан келиб чиққан ҳолда, яна қуйидагилар тадқиқотнинг долзарблигини этиб белгилайди:

1. Толерантлик глобал маънода барча халқларнинг яшаш учун курашиш ҳуқуқининг тасдиқланиши билан объектив равишда боғлиқдир. Жаҳон ҳамжамияти куч ва зўрлик яккахокимлигини заифлаштириш йўллари топа олган тақдирдагина, ўзининг аслий маъносидagi толерантликни сақлаб қолиши мумкин. XXI асрда толерантликнинг ҳақиқий пойдевори сифатидаги янги барқарор мувозанатга эҳтиёж туғилди. Ана шундай янги мувозанат шароитидагина, ҳам алоҳида шахс, ҳам халқ эркин маънавий шаклланиш имкониятига эга бўлади. Шу боис, толерантликни тадқиқ ва таҳлил этиш, унинг умумијтимоий ва миллий ўзини хосликларни эътиборга олиш, назарий ва амалий тақлифлар ишлаб чиқиш талаб этилмоқда.

2. Толерантликни кенг равишда шакллантириш ва ривожлантириш – мамлакатлар ўртасида, минтақалар ва бутун дунё ҳамжамияти миқёсида дўстона муносабатларни қарор топтиришнинг муҳим омилдир. Тарихий жараёнинг бундан кейинги ривожланиши, унинг қандай бўлиши кўп жиҳатдан толерантликка боғлиқ бўлади, энди уни махсус тадқиқ этиш ва ушбу йўналишдаги узоқ йилларга мўлжалланган вазифаларни белгилаб олиш пайти келди.

3. Бугунги кунда толерантликни мамлакатимиз миқёсида ҳар томонлама мустаҳкамлаш, халқимизнинг ибратли фазилати сифатида ёшлар онгига сингдириш долзарб аҳамиятга эга. Бу кишиларнинг бир-бирига бўлган ишонч ва ҳурматини мустаҳкамлайди, хайрихоҳлик, ҳамдардлик, ҳамфикрлик, меҳр-мурувват, одамгарчилик сингари фазилатларни шакллантиради. Ҳозирда толерантлик миллий даражада бутун инсониятнинг манфаатларини ҳимоя қилиш вазифалари билан ҳам чамбарчас боғланиб кетмоқда. Шу боис, жамиятнинг барча бўғинларига толерантликни сингдирмасдан туриб, кўзланган мақсадларга эришиш кийин.

4. Биз иқтисоднинг глобаллашуви ва мобиллашуви, коммуникацияларнинг тез ривожланиши, интеграция ва ўзаро боғлиқлик, кенг миқёсли миграция ва аҳолининг кўчиб юриши, шаҳарлашув ҳамда ижтимоий тузилмаларнинг янгидан ўзгариши асрида яшамокдамиз. Ҳар бир минтақа хилма-хил бўлиб,

тоқатсизлик ва шизоларни кучайтириш дунёнинг барча ҳудудларига бирдай таҳдид солади. Бундай таҳдиддан эса, қочиб бўлмайди, чунки у умумбашарий хусусиятга эгадир. Демак, толерантлик дунё таракқиётида ҳам, маҳаллий ва минтақавий маконда ҳам бирдай долзарб аҳамият касб этади.

Тадқиқот мавзусининг ишланганлик даражаси. Ўзбек толерантлиги ҳодисасига нисбатан Вағанимизнинг улуғ мутафаккирлари томонидан халқ маънавияти, миллий характер, кадриятларга муносабат нуқтан назаридан қимматли фикрлар билдирилганига амин бўлдик. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғатит турк», Алишер Навоийнинг «Ҳамса», «Ҳолати Саййид Ҳасан Ардашер», «Маҳбуб ул Қулуб», Бобурийнинг «Бобурнома», Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» ва бошқа асарларида муаммога оид ибратли фикрлар бор.

Толерантлик ҳодисасининг у ёки бу жиҳатлари мамлакат ва хорижий олимлар асарларида, ижтимоий фанлардаги тадқиқотларда ўрганилаётган масалалар талаби нуқтан назаридан тадқиқ этилган.¹

Кейинги йилларда толерантлик ҳодисасини бир қатор хорижий олимлар томонидан сиёсий, маънавий ҳамда физиологик тамойиллар нуқтан-назаридан ўрганишга бўлган ҳаракат кўзга ташланмоқда.²

Халқ сабр-бардоши, бағрикенглиги, саҳоватпешалиги борасида қуйидаги қатор асарлар, китоблар, мақолалар ва диссертацияларда диққатга сазовор илмий-назарий қарашларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

1. Толерантлик халқ анъаналари ва маросимлари, кадриятлар билан уйғунлашган ҳолда ўрганилган тадқиқотлар;³
2. Толерантлик феномени тарихий, ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилган ишлар;⁴
3. Халқ толерантлиги ҳодисасининг намоён бўлишида тоталитар тузум сиёсатининг таъсири жиҳатлари очиб берилган тадқиқотлар;⁵

¹ Абу Райҳон Беруний. Таъриҳи ҳақлар. Т.: Фан, 1966; Маънавий Н. Илмий ва суфийлик. Т.: 1988;

² Хайек Ф.А. Паўбная самонадеянность. Ошибки социализма. М.: «Новости», 1992; Леперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991; Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. В 2-х томах. Тбилиси: «Меран», 1991; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с англ. Телетникова Э.М., Панфилова Т.В. М.: ООО «Попурри», 1999; Фромм Э. Бегство от свободы. М.: ООО «Попурри», 1997; Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. М.: «Прогресс», 1989;

³ Бобуров О., Худойкулов А. Ахлоқий кадриятлар ва ислом. Сам.: Зарафшон, 1992; Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. Т.: Ўзбекистон, 1992; Каримов Б.Т. Қадимда кадрият мўлжаллари. Т.: Ўқитувчи, 1994; Маҳмуд Саттор. Ўзбек улумлари. Т.: Фан, 1993; Мусаев М. Умумийсиёсий кадриятлар. //Музоқот, 1992 йил 8-сон; Расулова М.Ш. Аввало одам бўл. Т.: Ўзбекистон, 1990; Саидқосимов Д. Миллий кадриятлар. //Ислом ва сиёсат, 1991 йил 9-сон; Назаров К. Хоирги замон ва умумийсиёсий кадриятлар. Т.: Маънавият, 1993; Назаров К. Аксиология. Кадриятлар фалсафаси. Т.: Маънавият, 1988; Шарипов Э. Оқла, аъла, одоб. Т.: Ўзбекистон, 1993; Хўжамуродов И.Р. Ислом. Миллийлик. Кадрият: (Ислом ва ўзбек халқи миллий ўзлигининг аниқлашнинг шаклланиши). Т.: Фан, 1993; Худойбергенов М. Анъаналар ҳаёт сабоғи. Сам.: Зарафшон, 1992; Хонимов Ш. Кадрият нима дегани? (Кадрият сўзининг маъноси, унинг тарихи, аҳамияти ҳақида). //Ўзбекистон, 1995 йил 1-сон. Б. 4-5; Чўлиев П., Зоҳидий А. Миллий маънавиятнинг дунёвий, ахлоқий кадриятлар. //Халқ сўзи, 1996 йил 16 август;

⁴ Жўраев Н., Иброҳимов А., Султонов Х. Ваған туғуси. (хаммадифликда) Т.: Ўзбекистон, 1996; Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т.: Маънавият, 1999; Жўраев Н., Файзуллаев Т. Истиқлол ва тарихий жараён. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000; Жўраев Н. Маънавий поклати ва миллий кадриятларнинг тикланиши. //Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари. ЎзФА Тарих институти. Т.: «Шарк» нашриёт-матбаа концерни, 2000; Атаева Муайяна. Аҳл бўлинг. Т.: Ўзбекистон, 1985; Жабборов И. Ўзбек халқи этнологияси. Т.: Фан, 1995; Жумабеков И. Ўрта Осиё этникаси тарихий очерклари. Т.: Ўзбекистон, 1980; Маматов М. Миллий сиёсатчилик ҳаёфа ва унинг хусусиятлари. Т.: Ўзбекистон, 1980; Раҳимов Н. Мурожа фалсафаси. //Тафаккур, 1996 йил 2-сон. Б. 16-21; Рустамов Э. Қулоқлар инсонияти. //Ижтимоий фикр, 1998 йил 1-сон. Б. 22; Саифназарова Ф.И. Тарбия, одоб ва оқибат. Т.: Ўзбекистон, 1991; Тошонов Т. Миллий ва диний урф-одатлар. Т.: Ўзбекистон, 1986;

⁵ Жўраев Н. Халқ ғирасини сиғиб бўлмайди. //Музоқот, 1996 йил 3-сон. Б. 11; Жўраев Н. Миллий уйғонинг руҳи. //Музоқот, 2000 йил 4-сон. Б. 3-7; Абдуллаев М.О. О национальной специфике эстетической культуры. //Общественной науки в Узбекистане, 1991, №12, Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Выступление: конфликт! Новосибирск.: Изд-во Наука, 1983; Каримов Р.К., Каримова Т.А. Миллий модел муаммолари. Т.: Ўзбекистон, 1993; Маъруф Жаъли. Маънавият ва миллат. //Музоқот, 1992, №21; Пўлатов Х. Ўзбек маънавияси. //Музоқот, 1991, №6-7; Сухомликовский В.А. Ислам ҳақида ўйлар. Т.: Ўзбекистон, 1997; Умрикова О.П. Общественно-этические ценности: национальные традиции и общечеловеческие. //Общественные науки в Узбекистане. 1991, №2;

4. Миллий бағрикешлик ҳодисаси диний ва миллий урф-одатлар маҳсули деб илмий таъкин этилган ва у билан биргаликдаги феномен сифатида ўрганилган тадқиқотлар;¹

5. XX асрнинг 70-80 йилларида ва айниқса, аср сўнигида ижтимоий фанларда толерантликка миллатлараро ҳамкорлик ҳосиласи сифатида қараш тенденцияси кўзга ташланган асарлар;²

6. Толерантлик ҳодисаси халқ турмуш тарзи, ижтимоий-тарихий хусусиятлари, этнологик таркиби, жамоавий йўналганлигига кўра ўрганилган тадқиқотлар³, биз уларга диссертацияда алоҳида муносабат билдирганмиз.

Тадқиқотнинг мақсадини толерантликнинг фалсафий моҳиятини очиб бериш, унинг намоён бўлиш хусусиятларини ифодаловчи фазилатларни ўрганиш, илмий-назарий мушоҳада қилиш билан бирга республикаимиз мустақиллиги шаронтида ўзбек халқи толерантлигининг умуминсоний моҳияти, инсонпарвар салоҳиятининг юзага чиқиши жараёнларини таҳлил этиш, аجدодларимиз ижтимоий-этник ўзига ҳослигини ифодалаб келган мазкур фазилатни ворисийлик анъанаси сифатида ёшлар онги, идрокига чуқурроқ сингдириш ва бу анъанани амалий яъни ижтимоий тажрибада кенгрок қўллаш имкониятларини очиб беришдан иборатдир.

Тадқиқот вазифалари белгиланган мақсадни амалга ошириш учун ишимизда қуйидаги вазифаларни бажаришни кўзда тутганмиз:

1. Толерантликка нисбатан берилган мавжуд таърифлар умумлаштирилиб, аниқликлар киритиш;

2. Миллатлараро, минтақавий, кенг қамровли муаммоларни ҳал қилишнинг, инсоният муносиб ҳаёт кечиришини таъминлашнинг зарур шарти миллатлар, элатларнинг, мамлакатлар, уларнинг вакиллари бўлган давлатларнинг бирлашуви, ҳамкорлигидан иборат эканлиги тобора кўпроқ ҳис қилинмоқда. Бунинг маъноси шунки, макродунёда жадал кечаётган глобаллашув жараёнлари ижтимоий-сиёсий тарихий зарурият миллатлараро муносабатларнинг барча жиҳатларини тартибга солиш ва ривожлантиришдан

¹Усмонов М. Яхши фазилат инсонга зойилат. Т.: Ўзбекистон, 1992; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. //Пер. С. англ. Телпикова Э.М., Пафидова Т.В. М.: ООО «Попурри», 1999; Фромм Э. Душа человека. М.: Изд. Корп. «Логос», 1993; Юсупов Э., Туленов Ж., Гофуров З. Миллий масала бўйича фалсафий суҳбатлар. Т.: Фан, 1990; Эриазаров Р.У. Миллий ва умуминсоний қадриятлар диалектикаси. Т.: ТДПН, 1992; Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. М.: Наука, 1984; Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991; Хамраев Л. Абсолют қадриятлар. //Инсон ва сиёсат. 1991, №1; Жўраев Н. Малайият-миллат ҳисфаси. //Кенг дунёсида. 2000, №2. Б. 8-11;

²Арутюнов С.А. Место национальных традиций развития современных этнических общностей. Т.: Фан, 1989; Гегерторн Ч.У. Тайные общества всех веков и всех стран. Т.: Шарк, 1994; Жўраев А.В. Миллий ахлоқ эскирмиши. //Хаёт ва истиқод. 1992, №7; Исаева Ю.В. Традиции. Политика. Культура. Чита: Изд. Забайкальского Гос.Пед.инс. 1997; Обинская Э.Е. Глобальные интересы и национальный эгоизм. М.: Между отношениями, 1990; Оронюк Б.Л. Карлошларча ҳамкорлик қудрати. Т.:Ўзбекистон, 1985; Оронюк Б.Л. Дўстлик ва қўшнчилик манфаатларини кўзаб. Т.: Ўзбекистон. 1990; Тиксанов А.К., Смирнов М.А. Межнациональный отношение современности. Т.: Фан, 1992; Шермухамедов С.Ш. Ижтимоий тараккиёда миллатлараро алоқа малайияти. Т.: Малайият, 1998; Шермухамедов С.Ш. Миллий малайиятларини бир-бирини бойитишнинг объектив ва субъектив омиллари. Т.: Ўзбекистон. 1972; Эшонқулов Н. Миллий муносабатлар: ҳамкорлик ва ўзаро таъсир. //Мулоқот, 1991, №11; Қадриятлар ва ижтимоий тараккиёт. Т.: Ўзбекистон, 1997; Қурбонов С.Ш., Солиев Т.Н. Янги таъкир ва ҳазирги дунё. Т.:Ўзбекистон, 1994; Жўраев Н. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг малайият-ахлоқий тамойиллари. «Миллатлараро ҳамжиҳатлик – барқарорлик омил» мавзусида илмий-амалий семинар. Ўзбекистон Байналмиллат малайият маркази. Т.: 1999 йил январь;

³Бекмуродов М.Б. Социология асослари. Т.: Фан, 1994; Бекмуродов М. Ўзбек мислпативети хусусияти. //Ижтимоий фикр. 1998, №1. Б. 49; Бернштейн В. Миср-шафат ва савоҳилишавий тўғрисида. //Ижтимоий фикр. 1998, №2. Б. 117; Жўраев Н., Иброҳимов А., Султонов Х. Натан тўғриси. Т.: Ўзбекистон, 1996; Иброҳимов А. Миллий масалада ижтимоий адолат. //Мулоқот, 1991, №1; Иброҳимов А. Малайият ва миллий ҳисфа. //Мулоқот, 1991, №5; Икром Д. Битта шарқона демократия керак. //Мулоқот, 1992, №5-6; Исмоилова Д. Оқилда болатарини малайият-ахлоқий тарбиялашда миллий қадриятлар. Т.: Фан, 1995; Маматазаров Н. Миллий ўқилни аниқлашнинг этник жиҳатлари. //Ижтимоий фикр. 1998, №2; Пўлатов Х. Миллий уйлониш давлати. //Мулоқот, 1991, №11; Рашидов А. Миллий аълолар-тарбия мийбаи. //Халқ таълими. 1992, №1; Ртсалаев Э. Қулоқлар мустақиллашгани. //Ижтимоий фикр. 1998, №1. Б.22; Сулаймонова Ф. Шарк ва Ғарб. Т.: Ўзбекистон, 1997; Нажимов Ф. Қадриятлар муштараклиги-хаёт тақалоси. //Мулоқот, 1991, №12; Файзуллаев А. Инсон, сиёсат, бошқарув. Т.: Ўзбекистон, 1995; Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. В 2-х томах. Тбилиси: Мерани, 1991; Шахнова Х. Малайият ва малайият камолот. Т.: Ўзбекистон, 1989; Юсупов Э. Истиқлол шабадатари. Т.: Фан, 1993; Ўзбекистон миллий истиқлол мафҳураси. Т.: Ўзбекистон, 1993; Хаёк Ф.А. Пагубная самоделианность. Ошибки социализма. М.: Новости, 1992; Жўраев Н. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг миллий-ахлоқий тамойиллари. //Миллатлараро ҳамжиҳатлик-барқарорлик омил: Тўғам. Ўзбекистон Республикаси Байналмиллат малайият маркази. Т.: 1999. Б. 10-13; Жўраев Н. Миллий ҳафсизлигининг Ўзбекистонга ҳос тамойиллари. //Мустақил Ўзбекистон: фалсафа ва ҳуқуқ фанларининг доларб муаммолари. ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти. Т.: 1996; Жўраев Н. «Мустақиллик малайият-долатчиликнинг негизи». ЎзФА. «Миллий гоа ва демократик жамият тараккиёти» мавзусида илмий-амалий конференция. Т.: 1999 йил 10 февраль.

иборат бўлиб, бунда толерантлик уюштирувчи асос бўлиб хизмат қилишини асослаш;

3. Толерантлик миллатлар ва элатларнинг нафақат ўзлигини англатиши, балки, миллатлараро алоқа маданиятини кучайтириш омили эканлигини таҳлил қилиш;

4. Толерантлик намоён бўлиши ва ижтимоий муҳитдаги мавқеининг кучайиб боришига кўра, муайян тизим ва таркибий ўзига хосликларга эгаллигини белгилаш;

5. Ўзбек халқи толерантлиги халқ характери ва маънавий қиёфасида намоён бўлиши ва уни такомиллаштириш йўллари атрафда таҳлил этиш;

6. Мустақил давлатчилик шароитида толерантликнинг ижтимоий аҳамияти кенгайиб, унинг жамият ҳаётини ривожлантиришга кўрсатадиган таъсир кўламларини очиб бериш.

Тадқиқотнинг назарий-услубий асоси: Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ўзбек халқи менталитети ўзига хослиги: бағрикенглиги, саховатлилиги, сабр-бардоши, толерантлиги бўйича билдирган фикрлари ҳамда ана шу хусусиятлардан миллий тикланиш жараёнларида фаол фойдаланиш имкониятлари тўғрисидаги кўрсатмалари, биз танлаган илмий мавзунинг методологик негизлари ролини ўйнади. Шунингдек, социология ҳамда ижтимоий фанлар учун умумий бўлган тушунча ва категориялар, воқеликни яхлит мушоҳада этиш ижтимоий ўзгаришлар моҳиятини эволюцион жараёнларда англаш, шунингдек, илмий билишнинг узвийлик, тарихийлик ва қиёсий таҳлил тамойилларидан келиб чиқилган.

Диссертацияда Ғарб ва Шарқ мутафаккирлари асарлари, умуминсоний қадриятлар манбаи бўлган Авесто, Забур, Таврот, Инжил, Куръони Карим, Имом Исмоил Бухорий, Форобий, Марғинович Бурхониддин, Беруний, Ибн Сино, Амир Темурнинг ижтимоий қарашлари ҳамда мамлакатимиз ва хорижда мавзунинг у ёки бу жиҳатларини ёритган асарлардаги ёндашувлар таъқини ўз ифодасини топган.¹

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти.

Тадқиқот натижалари ва хулосалари **биринчидан**, ижтимоий-фалсафий ва психологик қарашларни толерантликка оид янги фикрлар, ёндашувлар ва таҳлилий манбалар билан бойитиши; **иккинчидан**, психология, педагогика, социология, фалсафа ва маданиятшунослик фанларига инсониятни асраш, давлатлараро ҳамжиҳатлик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш, барқарор тинчликни мустаҳкамлаш ва сақлаб қолиш масаласини ҳал этиш тажрибаларини ўрганишга йўл очиб беради; **учинчидан**, мавзунинг турли фанлар ёрдамида комплекс тадқиқ этиш зарурлигини кўрсатади. Тўпланган назарий манбалар ва статистик маълумотлардан толерантлик масаласи бўйича илмий изланишлар олиб бораётган тадқиқотчилар фойдаланса бўлади.

Илгари сурилган ғоялар, қарашлар ва хулосалардан махсус дарсликлар, ўқув қўлланмалари тайёрлашда фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга тадқиқот натижаларидан «Социология», «Фалсафа», «Психология»,

¹Форобий Абу Наср. «Фойиз одамлар шахри». Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993; Марғинович Бурхониддин. «Хилоф». Т.: Адолат, 2000; Имом Бухорий. «Хадислар» 4-томлик. Т.: Энциклопедия Ўли тахририяти, 1999; Беруний Абу Райхон. «Қадимги халқларнинг қолган ёдгорликери». Тўпланган асарлар, 1-том. Т.: Фан, 1968; Амир Темур. «Темур туғулари». Т.: Нур, 1992; Фрейд З. Введение в психоанализ. М.: Наука, 1989; Поппер К. Открытое общество и его враги. М.: Международный фонд «Культурная инициатива», 1992; Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Республика, 1994;

«Маънавият асослари», «Демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» фанларини ўзлаштиришда, «Маънавият ва маърифат» кенгаши фаолиятида, узлуксиз таълимнинг барча бўғинларида маънавий-маърифий ва маданий-оммавий ишларни олиб боришда фойдаланиш мумкин.

Диссертациянинг илмий янгиликлари қуйидагилардан иборат:

- толерантликнинг фалсафий моҳияти таҳлил этилиб, унга таъриф берилган;
- толерантликнинг таркибий тузилиши, уни ташкил этувчи омиллар тизими аниқланган;
- халқимизда мазкур фазилатнинг шаклланиш тарихи очиб берилган;
- турли ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўзгаришлар жараёнларида толерантликнинг намоён бўлиши ҳамда улардан олинган сабоқлар таҳлил қилинган;
- толерантликни намоён этувчи ижтимоий онг шакллари кўрсатилган;
- турли ижтимоий-сиёсий тузум даврларида қайси онг шаклларида толерантлик ҳодисасининг кўпроқ намоён бўлиши очиб берилган;
- ёшлар орасида таълим-тарбия жараёнида толерантлик ворисий мулк, маънавий мерос эканлиги тушунтирилган ва бу фазилатдан фойдаланишнинг ёшлар маънавиятига, дунёқарашига таъсири катта эканлиги илмий асосланган;
- толерантликни ички ва ташқи муносабатлар тизимига кенгрок тадқиқ этиш масалалари тадқиқ этилган.

Диссертацияда аниқ социологик тадқиқот усулларида кенг фойдаланилган. Тадқиқотлар республикамизнинг уч йирик вилоятида (Сурхондарё, Хоразм, Андижон) ўтказилиб, жами 3000 нафар респондент камраб олинди. Тадқиқот натижаларининг илмий ишончлилиги, репрезентативлигини таъминлаш мақсадларида социологияда кенг қўлланилаётган ўлчовли танлама, эксперт баҳолови сингари усулларга таянилди. Социологик тадқиқот усуллари сифатида, ҳужжатларни ўрганиш, интервью, анкета ҳамда экспертлар баҳолаши усулларида фойдаланилди.

Ишнинг жамоатчилик эътиборидан ўтиши.

Диссертация Тошкент Давлат Маданият институти «Социология» кафедрасида, Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» ва «Фалсафа» кафедраларининг қўшма мажлисида, Ўзбекистон Фанлар академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг «Социология ва политология» бўлимида муҳокама этилиб, ҳимояга тавсия қилинган.

Тадқиқотнинг муҳим хулосалари «Жамият ва бошқарув», «Ижтимоий фикр», «Мулоқот», «Бизнес Осн» журналларидаги муқолаларда баён этилган. Шу билан бирга 3 та халқаро ва маҳаллий илмий-амалий конференцияларда тадқиқот натижалари жамоатчиликка етказилган.

Диссертациянинг тузилиши. Диссертация кириш, иккита боб, биринчи боб учта параграфдан, иккинчи боб иккита параграфдан, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

II. ДИССЕРТАЦИЯ ИШИНING АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг шир қисмида муаммонинг долзарблигини асосланган, унинг илмий-фалсафий адабиётлардаги ёритилганлик даражаси

аниқланган, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, илмий-назарий ва методологик асослари белгиланган. Шунингдек, унда тадқиқотнинг илмий янгиликлари, назарий ва амалий аҳамияти, снновдан ўтказилганлиги кўрсатилган.

Диссертациянинг «Толерантлик ҳодисасининг назарий - методологик асослари», деб номланган биринчи бобида диссертант, толерантлик ҳодисасига таъриф бериш билан бирга, уни моҳиятини назарий асослашга, тизим ясовчи белгиларини, намоён бўлиш шаклларини, ижтимоий-сиёсий ҳусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилади ва уни учта параграфда ёритади.

Жамият тарихи моҳият эътиборига кўра кишилар ўртасидаги муносабатлар тарихидан иборатдир. Тарихий тараққиётнинг ҳар бир даврида таркиб топган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузум эса жамиятнинг ташкил қилган шахслар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларини шакллантиради ва идора қилади. Шу сабабли ҳар бир шахснинг жамиятда тутган ўрни, мақсади, манфаатлари, тузум томонидан унга берилган эркинлик даражалари каби масалалар ўзига хос ижтимоий муаммоларни ташкил қилади. Ана шундай муаммолардан бири толерантлик муаммосидир. Толерантлик муаммолари шундан далолат берадики, сабр-тоқат тушунчасининг талқини кенг қамровли бўлиб, у медицина, экология, ижтимоий-сиёсий ва маънавий жаҳдаларни ўз ичига олади. Ҳар бир талқин ўз навбатида етарли асосга эгадир.

Толерантлик (лотинча *tolerantia* – сабрлилик, тоқатлилик) – ўзга ҳаёт тарзи, нуктаи назар, ғоялар ва эътиқодларга тоқатлилик, бағрикенгликдир.¹

Россияда нашр этилган социологик лугатда эса, толерантликка қуйидагича таъриф берилади: а) ёт одамнинг турмуш тарзи, ҳулқи, урф-одати, ҳиссиёти, фикри, ғояси, эътиқодида чидамлилик билан ёндашув; б) ноқулай омилларни сезмай қолиш натижасида содир бўлган ҳодисаларга бағрикенглик билан ёндашув; в) ноқулай, номақбул ҳиссий омиллар таъсирига ҳам чидам билан ёндашув.²

Толерантлик – бу ёқмайдиган, ҳатто ёвуз деб ҳисобланувчи нарсаларга тоқат билан муносабатда бўлишдир. Муносабатнинг бундай турини маърифатпарвар файласуфлар бўлмиш Вольтер ва Локк диний таъкибларга қарши чора сифатида тақлиф этишган ва бу Европада асосан XVIII асрдан бошлаб ахлокий идеал сифатида қадрланган.

Маълум бўлишича, толерантлик тушунчасининг адекват (мое) изоҳини англаш учун, унинг конкрет контекстдаги маъносига эътибор қаратиш керак. Динлараро муносабатлар тизимида толерантлик бир маъно қасб этса, ғоявий фронтда ўзгача маънони англатади. Илм-фан соҳасида толерантлик муаммоси эътиборга молик масаладир. Турли қарашлар ва фикр-мулоҳазаларнинг аралашиб кетиши фожевий оқибатларга олиб келиши мумкин. Айтايлик, динлар ва идеологиялар бир хил маъноли ечимга эга бўлмаган саволларга ўзига хос жавоб топа олса, илм-фанда бир саволга иккита, бир-биринга зид жавоб топиш номаъқул ҳодисадир.

¹Марк Нотгурно. Толерантность, свобода и истина: фаллибализм и открытие «закрытых обществ» //Ижтимоий фикр. 1998. N 2. – Стр. 89.

²Российская социологическая энциклопедия. –М.: Наука, 1998. – Стр. 278.

Бизнингча, толерантлик – бу на тутуруксизлик, ва на ижтимоий эклектикадир; толерантлик – бу хилма-хиллик, ўзгача фазилат, ҳамда, хусусиятларни бир бутун борлиқнинг ажралмас, муҳим қисми сифатида чуқур англашдир. Сабрсизлик – бу ижтимоий ҳаёт ҳақиқатини назар-писанд қилмаслиқдир. Ижтимоий ва маданий хилма-хилликка нисбатан, индивидуал ҳамда, ижтимоий муносабат шакли сифатида, шунингдек, ўзга фикр, эътиқод ва юриш-туриш услубига нисбатан сабр-тоқатлилик шакли сифатида толерантликка - маданиятчилик, сиёсий етукликнинг асосий аломати деб қарашимиз мумкин.

Толерантликни намоён этишнинг ўз механизми мавжуд. Ҳар бир киши ўзга инсон иззат-ҳурматини жойига қўйиш орқали шахсий кадр-қиммати, мавқеини аниқлайди ва шу орқали маданиятини белгилайди.

Социумда қайси ижтимоий онг доминантлик қилишига қараб, толерантликнинг ҳар хил типлари шаклланади. Этник, социал ва маданий таркиби, келиб чиқиши бир хил бўлмаган ихтиёрий жамият, ўз барқарорлигини таъминлаш учун толерантликка муҳтождир. Толерантликнинг самарадорлиги эса, ундаги ҳукмрон мифологик, диний ва илмий-оммавий онг билан қай даражада мос келишига боғлиқ.

Толерантчилик турли ҳалқларда турлича намоён бўлади. Талқикотда толерантликка таъриф бериш, унинг ижобий томонлари билан бирга, ўзбек халқи характерида толерантликни намоён бўлиш хусусиятларини ҳам ўрганишга ҳаракат қилинган.

Қайд қилиш керакки, академик Э.Ртвеладзе Кушонлар давлати тарихига тўхталиб, кушонлар даврида турли хил диний эътиқодлар ва қавмлар вакиллари тинч-тотув, аҳилликда яшаганини, толерантчилик (сабр-тоқатчилик) ҳодисаси Шарқда жуда қадимдан мавжудлигини, Марказий Осиё жамияти ҳозир ҳам ўзининг бу хусусиятини, асосан, ўзгартирмасдан сақлаб қола билганлигини, бу ҳодиса сиёсий рақиблар фикрларига хайрихоҳлик, тушуниш ва сабр-тоқат билан муносабатда бўлиш илдишлари ва омиллари¹ ҳақида фикр юритади. Ртвеладзе томонидан амалга оширилган илмий таҳлил кўламининг тарафлиги ва асослигини тан олган ҳолда қайд этиш зарурки, толерантлик ҳодисаси моҳият эътиборига кўра, фақат «мослашувчанлик»нинг ўзигина эмасдир. Толерантлик ҳодисаси кўп қиррали ва мураккаб таркибий тизим ифодасидир.

Ўзбек халқининг бағрикенглиги миллат менталитетига хос фазилатдир. Халқимизнинг ҳаётга қатта иштниқ билан ёндашуви, табиат ва жамиятга хос барча қадриятларга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлиши турли эл ва элатлар вакиллари, маслағи ва характери, ғоявий қарашлари ранг-баранг бўлган фуқаролар билан мулоқотларга кириша олиши ҳамда бу муносабатларни мустаҳкамлай билиши миллий фазилатга айланган. Президент И.А.Каримов томонидан назарий асосланган толерантлик концепцияси халқимизнинг асл табиати, феъл-атвори, миллий менталитети моҳиятидан келиб чиқади. Ўтиш даврида эса халқимизнинг миллий руҳи, психологиясини айнан ифодаловчи бу концепция мураккаб вазиятларда жамиятда барқарорликни сақлашга маънавий асос бўлиб хизмат қилди.

Кўп минг йиллик тажрибамиздан маълумки, миллий толерантлик халқимизнинг метиндек мустаҳкам сабр-бардоши, бағрикенглиги оғир

¹ Ртвеладзе Э. Кушонлар мослашувчанлиги. //Ижтимоий фикр, 1998 йил №1, - Б. 22.

вазирларнинг сўлиб чиқишида айниқса асқотиб келди. Шу боисдан ҳам миллатлараро муносабатларни барқарорлаштиришдаги энг қийин шароитларда ҳам умумий хонадон – бутун мамлакат тақдири ҳар бир фуқаро тақдири билан боғлиқ ҳолда тушунилди ва масалага ана шу нуқтаи назардан ёндашилди.

Халқимиз толерантлиги Ўзбекистонда миллий ҳамжиҳатлик руҳини таркиб топирди. Турли миллат вакиллари Ўзбекистонни ўз ватани деб ҳис эта бошлаб, миллий маданияти, санъати, диний муносабатлари ва эътиқодини намойиш этишида кенг имкониятларга эга бўлдилар. Ўзбекистонда иш юритаётган 80 дан ортиқ миллий-маданий марказлар ва уларнинг фаолияти ана шундан далолат беради.

Толерантликни ифодаловчи хусусиятларга одамларнинг ҳаммаси ҳам онгли равишда эмас, балки уларнинг бир қисми кўпчиликка тақдидан, масала моҳиятини етарли ҳис этмасдан туриб ҳам амал қилаверади. Чунки бу руҳий ҳолат ўзбек халқи характерида ўзига хос инерцион табиат касб этиб қолган.

Президент И.А.Каримов мамлакат фуқаролари бирлигини таъминлаш ва турли миллатлар ўртасидаги муносабатларни барқарорлаштиришнинг сиёсий, ижтимоий, ҳамда, маънавий жиҳатлари хусусида гапирар экан: «Ўзбек халқи руҳининг тикланганлиги, миллат маънавий-ахлоқий идеалларининг шаклланиши чуқур миллийлик билан умуминсонийлик чамбарчас боғлиқ бўлган ҳодисадир. Ўзбекистонда яшаётган халқлар, ўзига хослигини йўқотмаган ҳолда, умуминсоний руҳиятга, ҳуқ-атвор фалсафасига эга бўлмоқдалар. Бу эса мустақиллик йиллари мобайнида миллатлараро тотувлик манбаи бўлиб келган ягона маънавий-руҳий негизни вужудга келтирди»¹ - деган эди.

Толерантлик ўз миллатини бошқалар томонидан камситишга йўл қўйиш эмасдир. Бу туйғу кишиларни шунчаки олижаноб қилиб қўймайди, балки, унинг ҳуқ-атворини, ахлоқини, сиёсий ва маънавий поклигини, бурчга, ўз халқи ва унинг муқаддас нарсаларга бўлган муносабатини кўп жиҳатдан белгилаб беради. Булар инсонда бағрикенглик, хотамтойлик, байналминаллик туйғуларини уйғотади. Одамшавандлик, орият, ҳалоллик, камтарлик фазилатларини кучайтиради. Ўз кадр-қимматини билиш туйғуси ривожланган киши одатда ўзгаларга хайрихоҳ, сезгир, меҳрибон бўлади.

Президентимиз И.А.Каримов ҳар бир ижтимоий жараёнга тизимий йўналганликка эга тушунча сифатида қарайди. Унинг "Ўзбекистон XXI асрга интилоқда" номи асирида: "6-устувор йўналиш - жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлашдан иборат",² - дейилади. Диссертант Президентимизнинг воқеликка тизимий ёндашув концепциясидан келиб чиқиб, толерантлик ҳодисасининг ижтимоий-сиёсий намоён бўлиш хусусиятларини қуйидагича таснифлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди:

- миллатлараро толерантлик;
- фуқаролараро толерантлик;
- давлатлараро толерантлик;

¹Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1998. - Б. 129.

²Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т.:Ўзбекистон, 1999. - Б. 23.

- аҳоли ёш қатламлараро толерантлик;
- маданиятлараро толерантлик;
- партиялараро толерантлик;
- конфессиялараро толерантлик;
- ҳудудлараро толерантлик;
- уруғ-қабилалараро толерантлик;
- жамоалараро толерантлик.

Ижтимоий руҳий тасниф талабларига кўра толерантлик ҳодисасининг иккига бўлиб ўрганиш мумкин:

- англашган толерантлик;
- англашмаган толерантлик;

Англашган толерантликда жамиятда яшайётган кишилар ўртасидаги ўзаро бир-бирларига ҳурмат, ўзаро ёрдам, меҳр-оқибат ва бир-бирларига бўлган қадр-қиммат ифодаланса, англашмаган толерантлик ибтидоий жамиятда яшайётган кишиларнинг ўзларини тутишларида намоён бўлади.

Толерантлик одамларга меҳр-муҳаббат билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, унинг шахс сифатида эркинлиги ва ҳуқуқларини таъминлаш каби ғоялар билан сугорилган диний, фалсафий, ҳуқуқий, ахлоқий ва шулар каби барча инсоний қарашлардан иборат прогрессив дунёқарашнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра кишилик жамияти ривожланиши натижасида толерантлик ҳам жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда тобора ривожланиб, ўзининг мазмунини бойитиб боради.

Диссертант ўзбек толерантлигининг келиб чиқиши, шаклланиши моҳиятини очиб беришга ҳам ҳаракат қилади. Толерантлик ҳодисасини ўрганилар экан, ўзбек халқи этнологияси ҳамда этнографиясига эътибор бермасдан илож йўқ. Чунки, ўзбек халқининг этник тузилиши толерантлик хусусиятини таркиб топишига бевосита таъсир кўрсатади. Маълумки, ҳеч бир жамият бошқа эл-юртларсиз, қўшни жамиятларсиз яшай олмайди. Шунинг учун ҳар бир халқ, ўзини қанча мустақил ҳисоблаб, эркинликка эришмасин, барибир, унинг ривож ва келажаги умуминсоний тараққиёт, қўн-қўшни элатлар ривож билан бевосита боғлиқдир.

Ўзбек халқининг серфарзанд ва сертомир эканлиги унинг характерида уруғ ва ўзи мансуб бўлган ижтимоий қатламлар учун умумийлик жиҳатлари, айниқса жамоанинг манфаатларини ҳимоя қилувчи фазилатларнинг ривож топишини тақазо этиб келган. Халқимиз феълидаги бағрикенглик, хотамтойлик, меҳмондўстлик, ўзаро ҳамкорликка мойиллик, ғамғузорлик, ҳамдардлик, елкадошлик фазилатлари яқинликни таъминлаш, тил ва дил, фикр бирлигини сақлаш эҳтиёжларидан тузилган ва сайқал топгандир. Толерантлик ҳодисаси ва унинг такомиллашиб, ривожланиб бориши халқимизнинг бутун тарихи давомида кузатилади. Халқимиз гарчи юртимизга бостириб кирган кучлар ғаразли мақсадлар билан келган бўлса-да, ўша душман билан ҳам тинч қўшни бўлиб, ўзаро ҳамкорликда яшашга ҳаракат қилган ва натижада босқинчилик билан келган бутун-бутун ўзга миллат ва элатлар ҳам халқимизга араллашиб кетган. Ўзбек халқи тарихига назар ташлайдиган бўлсак, халқимиз ўз тарихининг ўтмиши мобайнида 4 та диний-мафкуравий босқични (зардуштийлик, будда, ислом, коммунистик) ўз

бошидан кечирган.¹ Турли йнрик босқинчиликларни (греklar, араблар, музулар ва руслар) кўрган ва ҳаммасига сабр-тоқат қилган.

Мустақиллик шароитида бизнинг миллат, миллатлараро муносабатлар, миллий маданият, яқин қардош халқларнинг маданий мероси, этник муаммолари, жуғрофий ва иқтисодий бирлиги ҳақидаги тасаввурларимиз ўзгармоқда. Янги тарихий шароитларда вужудга келаётган ижтимоий-сиёсий жараёшлар Туркистон мамлакатлари халқлари тарихи, уларнинг келиб чиқиши, ўзига хос турмуш тарзлари ва яқин кўшнчилик муносабатларига ҳар қачонгидан бошқачароқ қарашни тақазо қилмоқда. Зеро, этник жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган, тарихан бир муҳитда яшаб, ўтмиш маданияти бир заминда вужудга келган, бироқ айни пайтда мустақил давлат бўлиб яшаётган мамлакатлар ўз тарихий илдизларини қидириб топишини, ўзаро ҳамкорлик муносабатларини қайтадан тиклашини ҳаётнинг ўзи зарурат даражасига кўтармоқда.

Бу объектив ҳолат ўзига алоҳида диққат-этибор беришни жамиятда ўзаро тотувлик, ўзаро ишонч, ўзаро ёрдам ва умуман сиёсий барқарорлик вазиятини яратиш учун иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий шарт-шароитларни таъминлаш тўғрисида гамхўрлик қилишни қатъиян талаб қилади.

Демак, толерантлик ҳодисаси халқнинг тарихий-маданий тажрибаси махсули бўлиб, қуйидаги тизимий белги, хусусиятларни намоён этади:

- толерантлик - тарихан халқнинг миллий-этник бирлиги, ижтимоий-сиёсий барқарорлигини сақлаб қолиш, ички яқдилликни муҳофаза этишининг кучли пойдевори, мустаҳкам асоси вазифасини ўтаб келган;
- толерантлик - халқнинг умумий мақсадларини амалга ошириш йўлида руҳий кўтаринкиликни таъминлаш, ватанпарварлик туйғуларини кучайтириш, ҳавф умумий бўлганда, озодликка эришиш учун халқнинг ягона фикр иттифоқини юзага келтириш омили сифатида майдонга чиққан.

Диссертант толерантликни таъминловчи ва унга таъсир қилувчи омиллар тизимини, толерантлик намоён бўлувчи ижтимоий онг шакллари аниқлашга, уларни моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилар экан, қуйидаги хулосага келади: толерантлик ўз моҳиятига кўра ижтимоий муносабатлар ҳосиласи сифатида жамиятнинг ижтимоий-тарихий ҳолатига мувофиқ ҳодисалар. У жамиятнинг ўзига хос образи, реал ифодаси бўлиб, шу жамиятга хос бўлган жамики ҳоссаларни ўзида яққол ифодалайди. Айни вақтда толерантлик аниқ белгиланган тизимдан иборат яхлит ижтимоий ҳодиса сифатида халқни ўзига хос тарзда бирлаштириб, унинг тақомидини белгилайди.

Толерантлик ижтимоий тузум характериға кўра синфий йўналишга эга бўлиши, умуминсоний тамойиллар қарор топган жамиятда эса синфий, миллий, ирқий ёки гуруҳий чегараланишлардан ҳоли амал қилиши ҳам мумкин. У умуминсоний қадриятларнинг адолат, озодлик, ҳурмат, тенглик, ҳамкорлик, тинчлик, осойишталик, тотувлик, ватанпарварлик, меҳрибонлик, садоқатлилиқ сингари тушунчалари билан бевосита боғлиқликда бўлиб,

¹ Бекмуродов М. Ўзбек менталитети хусусиятлари. // Ижтимоий фикр, 1998 йил №1. – Б. 49.

уларнинг бирортаси мазмунида мувозанат бузилгудек бўлса, толерантлик меҳрсизликка, эгоизмга айланиб кетади.¹

Толерантлик ҳар бир халқда ҳар хил даражада шаклланади ва намоён бўлади. Унинг шаклланиш даври ва ифода этилиш шакли, кўлами, халқнинг ҳаёт тарзи, тарихий-маданий кечмиши, анъаналари, руҳиятнинг ўзига хослиги, умуммиллий темперамент, табиат, иқлим шароитлари, иқтисодий аҳволи, илмий-техник такомил даражаси, эстетик-ахлоқий тайёргарлиги, диний-ирқий мансубликлар билан бевосита боғлиқдир. Шу боисдан ҳам толерантлик мураккаб ижтимоий-илмий тушунча сифатида ўзининг кўп тармоқли ички таркиби ва мазмунига ҳам эгадир.

Толерантлик фалсафасининг асосида шахслараро низоларни зўравонликсиз ҳал этиш методлари ётади. Толерантлик – ўзга шахсга ёки нарсасга, ёхуд бегона ёнги фарқланувчи шахс-ҳодисага нисбатан ўз ҳис-туйғуларингизни қўлга ола билмиш бўлиб, ўз-ўзини чеклаш ирода кучига эга бўлмоқлик демакдир. Шу туфайли у ўзгалар фикрига хайрихоҳ – мурасосозлик билан қараш имкониятини беради. Дарҳақиқат, миллатидан, ирқидан ва дунёқарашидан қатъий назар мамлакат фуқароси ўз эҳтиёжларини қондириш учун барча имкониятларга эга бўлиши, ўз ҳаётини ихтиёрий танлов асосида йўлга қўйиши керак. Айни пайтда у жамиятда барқарорлик мувозанатини сақлаш, мурасога келиш ва бир-бирини тушуниш, баҳсли томон далилларига адолат мезонлари билан ёндошиш, умумий ҳамжиҳатлик руҳини таркиб топтиришга ўз ҳиссасини қўйиши лозим.²

Бугунги кунда толерантлик муаммоси маданий таъсир ўтказиш, маданий экспансияга йўл қўйиш муаммосига айланмоқда. Бу сиёсий ирода, сиёсий ва ҳарбий ҳатти-ҳаракатлар билан боғланади. Маданий келишмовчилик – низо ҳолатидаги миллатлар ўртасида толерант муносабатлар ўрнатиш имконияти, башарти у ички онг даражасида шакллантирилгандагина ойдинлашади. Бу ҳолда толерантлик маданиятининг ҳаётий дунёси, ўзининг воқелиги ўзига хослигини, унинг вакиллари эса улар ўз турмушларининг экзистенциал маъно-моҳиятини сақлаб қоладиган сўнгги асослар масаласига айланади. Яъни толерантликнинг сўнгги сарҳадлари – бу, эктимол маданиятли оламнинг «харобалар»и бўлиши мумкин.³ Модомики, маданий толерантликнинг ўзи толерантлик метёридир.

Шу боисдан толерантлик қўйидаги масалаларни эътиборга олишни тақазо этади:

- миллатлар, элатлар, ирқларнинг ўзаро бир-бирини ҳурмат қилиши;
- ҳар бир халқ тарихини ҳурмат қилиш;
- бошқа халқлар миллий урф-одат ва маросимларига сабр-тоқат билан ёндоша билмиш;
- турли динларга эътиқод қилувчиларга ҳалал бермаслик, урф-одатларни ҳурмат қилиниши;
- миллатлараро муносабатларда миллий феъл-атвор хусусиятларининг ҳисобга олиними.

¹ Марк Ноттурно. Толерантность, свобода и истина: фалибиализм и открытие «закрытых обществ».

//Ижтимоий фикр, 1998. №2. – Стр. 82.

² Жўраев Н., Фаёзуллаев Т. Истиқлол ва тарихий жараён. – Т., Ф.Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 85.

³ Скворцов А.В. Абсолютная истина и толерантность. Человек: образ и сущность. –М., Акад.наук, 1998. – Стр. 57.

Бу масалалар эътиборга олинмаса, миллатлар (элатлар) учун ҳам, бутун дунё ҳамжамияти учун ҳам салбний ҳолатларга олиб келиши мумкин. Бундан ташқари яна бир муҳим ҳолатга эътиборни қаратиш лозимки, толерантлик хусусиятларини паст даражада шаклланиши табиий равишда ўз манфаатларини бир томонлама тушунишга, бошқа миллатлар (элатлар)нинг манфаатлари билан ҳисоблашмасликка ва бошқа нуқсонларга олиб келиши шубҳасиздир. Бу ҳодиса эса ўз навбатида миллий экстремизмини туғдириши мумкин. Миллий экстремизмнинг белгилари – тоқатсизлик, кўркитишга ҳаракат қилиш, миллатлараро муносабатлар муаммоларини ҳал қилишда қонуни билан ҳам, ахлоқий меъёрлар билан ҳам ҳисоблашмасдан, ўз қарашларини, ўз иродасини зўрлаб тикиштириш каби толерантликка зид хусусиятлар ҳисобланади.

Табиийки, толерантлик ҳодисаси мафкура, ахлоқ, дин ва бошқа ижтимоий онг шакллари билан уйғуликда амал қилади. Аммо ана шу онг шакллари аҳоли турли табақалари, хусусан ёш жиҳатдан фарқланувчи қисмларида ўзига хос намоён бўлиши тадқиқотларимиз натижаларига кўра ойдинлашди.¹ Миллатнинг яқинлиги кўп жиҳатлардан аҳоли турли табақалари ўртасидаги мувофиқлик даражасига боғлиқдир. Ўтказилган социологик тадқиқотлар халқимиз ёш цензига кўра, толерантлик ҳодисасига ўзига хос ёндашуви маълум бўлди.

Тадқиқотчи, ўтиш даврида кўп миллатли мамлакатда миллатлараро муроса маданиятини яратиш катта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эгаллигини, айниқса Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элатга мансуб турли дунёқараш ва турмуш тарзига эга бўлган аҳоли яшайдиган, 10 дан ортиқ диний конфессиялар фаолият кўрсатаётган мамлакатда ижтимоий муроса муҳитини яратиш фавқулодда муҳим аҳамият касб этишини, мазкур муаммо мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ҳал этилиши долзарб масала сифатида давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигига эътибор қаратиб, толерантликни ўрнини кўрсатиб беради.

Толерантликнинг муросачилик ва ҳамкорлик хусусияти мамлакат ички ҳаётида ҳам, ташқи сиёсатида ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Муросасозлик расмий талаб, қасам, муросасизликни қатъий тақиқлашга айланади. Шу жойдан сиёсатга ўтиш юз беради. Президент И.А.Каримов мамлакатда юрт тинчлигини таъминлаш ва барқарор муҳитни яратиш, миллатлараро муносабатларни мувофиқлаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб унинг назарий асосларини ишлаб чиқди ва амалиётда фаоллик билан жорий эта бошлади. Толерантликнинг ташқи сиёсатдаги кўриниши бу давлат томонидан, мамлакат раҳбариятининг дунё муаммоларини ҳал этишдаги амалий иштироки ва фаолиятида акс этади. Президент Ислам Каримовнинг бу борадаги фаолиятида, айниқса, ушбу жиҳатлар эътиборни тортади:

- ҳар қандай можароли масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, музокаралар йўли билан натижаларга эришиш, фикр алмашиш ва томонлар учун ўзаро манфаатли бўлган ҳулосаларга келишиш;
- ҳар қандай зўравонликка, тазйик ва қуч ишлатишларга қарши қуч ишлатиш эмас, балки, жаҳолатга қарши маърифат йўли тамойилини қўллаш.

¹ Ижтимоий фикр марказининг «Ўзбекистон – умумий уйимиз» мавзусида ўтказган социологик тадқиқот натижалари. Экспрет сўрови. – Т.: 2002-2003.

Ўзбекистон раҳбариятининг халқаро майдонда олиб бораётган сиёсати ҳозирги замон жаҳон демократик ҳаракатларининг илғор тажрибаларига мос келади. Бу йўл ҳар қандай зўравонлик ва қуч ишлатишни рад этиш билан бирга, жаҳон сиёсати маданиятини оширишга даъват этиш орқали сиёсатга демократик тамойилларни олиб киришнинг ўзбекона йўлидир.

Диссертациянинг иккинчи боби: «Ўзбек халқи толерантлигининг истиқлол давридаги ўрни ва роли» деб номланган ушбу бобда, диссертант ишлаб чиқилган назарий маълумотларни амалий тадқиқот натижалари билан таққослаб олинган маълумотларни эмпирик таҳлил қилиш жараёнига эътиборни қаратади. Ўзбек халқи толерантлигини ижтимоий-сиёсий ва этнорегионал муҳитдаги ўрни ва уни ривожлантириб, жамиятга кенг тадбиқ этиш ғоялари, йўлларини ишлаб чиқишга ва асослашга ҳаракат қилган. Толерантлик ижтимоий характер қасб этгани учун уни социологик тадқиқ этишда, кенг жамоатчиликнинг ижтимоий моҳияти унинг жамият ҳаётидаги турли ҳолатларига таъсири, тафаккур тарзининг шаклланиши, фикрлар ифодаланиши ва унга амал қилиш даражасининг механизмларини белгилашда асосий ўрин тутди.

Диссертант, ўтказилган социологик тадқиқот натижаларини таҳлил қилиб, толерантликнинг ижтимоий муҳитдаги ўрнини белгилашда қуйидаги омиллар доимий таъсир кўрсатиб туради, деган фикрга келади:

- ахлоқ;
- анъаналар, одатлар, тинчликлар;
- жамоатчилик фикри;
- турмуш тарзи;
- меҳнатнинг турлари, ишлаб чиқариш усуллари;
- дин;
- жамиятнинг интеллектуал-ақлий даражаси;
- ижтимоий табақалашув тизими.

Толерантлик миллий тарбия билан бевосита боғлиқ ҳолда ривожланади. Чунки, миллий тарбия макондаги маъмуликка барҳам беради ва шу билан бирга, миллий маданий жиҳатлики, бирлики таъминловчи этник, миллий маълумотларни синхрон ва диахрон шаклда авлоддан-авлодга ўтказди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳар бир мамлакатда олиб борилажак тарбиявий жараён умуминсоний тарбия тизимининг бир қисмидир. Демак, ҳар бир давлатда олиб борилаётган сиёсатда тарбия сиёсати ҳам умумбашарий эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда ташкил этилмоғи лозим. Чунки инсоният цивилизацияси тақдири барча халқлар учун бир хил аҳамиятлидир.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзаро муносабатларда намоён бўлувчи юзлаб ажойиб инсоний, ахлоқий фазилатлар ҳақидаги сўзлар мавжуд. Масалан, «сабр-андиша», «назокат», «тавозе», «ҳаё», «диёнат», «вафо», «садоқат», «виждон», «иймон», «орият» ва ҳоказо сўзлар ҳалқимизда мавжуд фазилатлар ҳақидаги хабарлар сифатида турмушда кенг қўлланилган. Лекин миллатимиз тарихининг кейинги асрида содир бўлган мустамлакачилик даврида халқимизнинг нутқидаги, юқоридаги сўзлар фаол истеъмолдан чиқиб қолди. Натижада, ёш авлод сабрлилик, иймонлилик, хуштавозелик, диёнатлилик, виждонийлик, ориятлиликнинг асл намуналарини кўришдан бенасиб қолдилар. Бу сўзлар маъносини тушунтириш билан ҳам ўқувчиларда юқоридаги фазилатларга ишончни шакллантириб бўлмайди. Чунки, буюк

итальян мутафаккири Леонардо да Винчи айтганидек, «Одам ўзи қалбан кўра олмаган нарсани кучли сева олмайди».¹

Таассуфки, халқимизнинг айрим вакилларига хос бўлган охириги натижа бўйича ҳисоб беришга масъулиятсиз ёндашадиган «майличилик» хусусиятини ҳам толерантликка йўйиш тўғри эмас. Толерантлик англаган идрок, онг билан боғлиқ ижтимоий ҳодисадир.

Мазкур ижтимоий ҳодисанинг таркибий қисмлари масъулият, идрок, бағрикенглик ва бошқа тизимий белгиларга боғлиқ эканлигини инобатга олиб уни бошқаришувчи ҳодиса сифатида талқин этиш мақсадга мувофиқдир. Юқорида эслатилган ХХI аср кишиси фазилатлари мавзuida ўтказилган анкета сўровида талабаларнинг 44 фоизи ўзларида масъулият ҳиссини такомиллаштириш кераклигини, 38 фоизи эса, вазифа ва интизом хусусиятларининг талаб даражасида эмаслигини 18 фоиз талабалар ваъда ва ижро борасида ўз характерлари устида ишлашлари лозимлигини тан олиб қайд этдилар.² Толерантлик англамаган жараён бўлмасдан ўз моҳияти заминидан юксак инсонийликни ифодалайди.

Тинч-тотув яшашнинг янгича фикрлаш концепцияси мавжуд сиёсий вазиятни тўғри ҳисобга олади, у толерантлик омиллари ва юксак ахлоқий меъонларга, демократизмга асосланган бўлиб, ўз манфаатини устун қўймаслик, меҳр-шафқат ва ғамхўрлик масалаларини биринчи ўринга қўяди. Ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра 95 фоиз аҳоли «Яқин кўни-қўшничилик, қариндош-уруғчилик муносабатларига қандай қарайсиз?» деган саволга қуйидагича жавоб беришган: Респондентлар кўни-қўшничилик ва қариндош-уруғчилик муносабатлари таҳлилига ўзаро нисбатда қиёсий ёндашдилар. Агар кишлоқ ҳудудларида қариндош-уруғчилик ва кўни-қўшничилик муносабатлари ўртасида жиҳдий тафовутлар бўлмаса, яъни қўшни айлани вақтда қариндош ҳам эканлиги эътиборга олинса, кишлоқ респондентларининг қўшниларига толерант муносабат зоҳир этишлари – 72 фоиз ва қариндошларга толерантлик намоён қилиш фоизи 74 бўлган қайдлари ортқича изоҳга эҳтиёж сезмайди. Шаҳар респондентлари ва шаҳар типидagi, айниқса, саноатлашган ҳудудларда (Андижон, Асака, Марҳамат) респондентлар қўшничилик муносабатларига кўпроқ 68 фоиз мойиллик билдирадилар.³

Диссертант толерантликни тадқиқ қилиш натижасида келиб чиққан ҳулосаларини таҳлил қилиб, толерантликни ривожлантиришнинг, уни жамиятга тадбиқ қилишнинг ижобий ва самарали йўлларини асослашга ҳаракат қилади.

Инсонлараро муносабатларнинг устиворлиги кучли жамоатчилик фикри, тафаккур тарзидаги ҳамкорона бағрикенглик шарқ умумцивилизацион жараёнларининг моҳиятини ташкил этади. Шарқ халқлари жамиятлари учун хос хусусиятлар уларнинг турмуш тарзи, реал ҳаётида ўз ифодасини топган бўлиб, ижтимоий муносабатларда, анъаналарда, диний ақидаларда, турмуш

¹ Леонардо Да Винчи. Избранные произведения. - М.: Наука, 1970. - Стр. 89.

² А.Қодирий номидagi Тошкент Давлат Маданият институти социология кафедраси билан ҳамкорликда талабалар ўртасида «Миллий меънатлёт ва бағрикенглик» мавзuida ўтказилган социологик тадқиқот натижалари. Социологик сўров. - Т.: 2001-2002.

³ Ижтимоий фикр марказининг «Оилавий тадбирлар» мавзuida ўтказган социологик тадқиқот натижалари. Экспресс сўрови. - Т., 2003.

тарзида яққол намоён бўлади. Шахснинг индивидуал мустақиллигини таъминлашга йўналтирилган Ғарб кишисидан фарқ қилиб, Шарқ кишиси жамоага маънавий боғлиқликни ўзида ифода этади. Толерантлик ҳодисаси жамоа билан ҳамоҳанглик тизимида муҳим бўғинни ташкил этади. Кишининг ўз-ўзини англаш, манфаатлари ва қадрини билиш ҳисси ҳам жамоанинг бошқа аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлари манфаатлари мантиғи билан шартлангандир.

Ўзбек халқининг ўзига хос жиҳати шундаки, у адолатга, муроСага, бошқаришга мойил бўлган халқдир. У фаол ва онгли бошқариш орқали янгидан-янги имкониятларини кўрсатадиган халқ ҳамдир.¹ Халқимиз вақили у қандай мавқе, мартаба эгаллашидан катъий назар атрофдагиларнинг муносабатига, фикрига қараб иш қилади, ўзи билан жамоа ўртасидаги мутаносибликни бузмасликка ҳаракат қилади. Маълумки, халқимизда атрофдагиларнинг манфаатларига қарши иш қилиш, умум томонидан қабул қилинган ахлоқий қоидалар, амалдаги ижтимоий меъёрларга хилоф равишда иш кўриш қораланади, жамият билан шахс ўртасида зиддият вужудга келишига сабаб бўлади. Агар Ғарб кишиси ўз хатти-ҳаракатларида инсон ҳуқуқларини муайян меъёрларга солиб турувчи қонун-қоидалар доирасидан чиқмасликка ҳаракат қилса, Шарқ кишиси амалдаги расмий қонун-қоидаларга риоя этишдан ташқари жамоадаги ўзаро муносабатларнинг ўзига хос тартибда ўрнатилган меъёрларига ҳам амал қилади, шахснинг ушбу меъёрлар доирасидан чиқиши жамоа билан унинг ўртасидаги муносабатлар мазмунининг бузилишига сабаб бўлади. Ана шундай ўрнатилган меъёрларга риоя этишда ўзбек халқининг тарихий-маданий тажрибаси, шу жумладан, унинг феъл-атворидаги толерантлик хусусияти катта роль ўйнайди.

Шарқ мамлакатларидаги жамиятлар учун жамоавий ўз-ўзини бошқариш ва ўз-ўзини назорат қилиш хусусиятлари хос эканлигини тан олган ҳолда, жамоада шахснинг муайян фаолиятлар субъекти ҳамда дунёвий давлат ва фуқаролик жамиятининг пойдеворини ташкил этишини ҳам эътибордан соқит этмаслик лозим. Шу боисдан ҳам шахсни фаоллаштиришда уни фақат жамоавийлик омил билангина эмас, балки индивидуаллик, бетакрор алоҳидаликка эгалиги омил билан ҳам таъсир кўрсатиш керак. Дарҳақиқат, юқорида қайд этганимиздек, ижтимоий муносабатлар силсиласида шахс фаолиятлар субъекти ва унинг фаол ижодкоридир. Аммо ўтказилган конкрет социологик тадқиқот натижалари шуни кўрсатмоқдаки, аксарият ҳолларда у кўпроқ фаолиятнинг пассив иштирокчиси ва баъзи ҳолларда фаолиятларнинг кузатувчиси сифатида намоён бўлиб қолмоқда. Башарти жамоавийлик феноменига аҳолининг бунёдкорлик, сиёсий-маънавий фаоллиги ва ижтимоий сафарбарлигини кучайтириш омил сифатида ёндашиладиган бўлса, мазкур ҳодисага дифференциал ёндашишнинг пайти келди.

Диссертант ўзбек халқи толерантлик хусусиятини таъминловчи омиллар каторига сабр-тоқат, ўзгани ўзи билан тенг ва баъзан устун кўриш, меҳрибонлик, бошқалар урф-одатлари, дини ва маслагага тоқат, иймон-эътиқод, адолатчилик, ҳамкорлик, фаросат, анлиша, инсоф, ўз манфаатини устун қўймаслик, ҳурмат, елкадошлик, ҳамдардлик, меҳмондўстлик,

¹ Жўраев Н. Мафқуравий иммунитет. –Т., Маънавият, 2000. – Б. 9.

дилкашлик, камтарлик, инсонни иззатлаш, эъозлаш каби фазилатларни киритади.

Ёшларнинг турли табақалари ўртасида ўтказилган социологик тадқиқот натижалари юқорида саналган омилларнинг ёш бўйича намоён бўлишининг куйидаги таснифий ҳолатини ифода этади.

1. Сабр-тоқат, андишаллик фазилатлари 16-19 ёшдагиларда: – 40 фоиз, 20-25 ёшдагиларда эса 50 фоиз, 26-30 ёшдагиларда: 65 фоиз;

2. Бошқалар урф-одатларига тоқат маъносидаги толерантлик: 16-19 ёшдагиларда – 35 фоиз, 20-25 ёшдагиларда – 45 фоиз, 26-30 ёшдагиларда – 60 фоиз;

3. Эътиқодий фарқларга нисбатан толерантлик, инсоф: 16-19 ёшдагиларда – 45 фоиз, 20-25 ёшдагиларда – 60 фоиз, 26-30 ёшдагиларда – 75 фоиз;

4. Меҳрибонлик, ҳурматлилик, елкадошлик, ҳамдардлик: 16-19 ёшдагиларда – 48 фоиз, 20-25 ёшдагиларда – 63 фоиз, 26-30 ёшдагиларда – 75 фоиз;

5. Адолатлилик, тенгликни ифодаловчи толерантлик, ҳамкорлик, ватанпарварлик, садоқат, матонат: 16-19 ёшдагиларда – 73 фоиз, 20-25 ёшдагиларда – 78 фоиз, 26-30 ёшдагиларда – 80 фоиз;

6. Ахлоқий фарқларга нисбатан толерантлик: 16-19 ёшдагиларда – 58 фоиз, 20-25 ёшдагиларда – 61 фоиз, 26-30 ёшдагиларда – 65 фоиз.¹

Диссертант социологик тадқиқот натижаларига кўра толерантликни таъминлашда уни ташкил этган омилларнинг тутган ўрнини куйидагича белгилайди.

Ўзбек толерантлигининг таркиби, уни ташкил этувчи омиллар:

– Ўз манфаатини устун қўймаслик;

– Камтарлик, камсуқумлик;

– Меҳрибонлик, ҳамдардлик;

– Ҳурматлилик;

– Иймон, эътиқод, инсоф;

– Ҳамкорлик, елкадошлик;

– Дилкашлик, инсонни эъозлашда меъёрларга риоя этмаслик;

– Адолатлилик, тенглик.

Ўзбек толерантлигининг иккинчи муҳим ривожланиш истиқболи илм-фан, маърифат соҳасида намоён бўлади. Бу жараёнларда толерантлик ўзгаларнинг илмий ҳамда маърифий қарашларига ҳурмат, ҳар бир назарий мушоҳадалар ва фан йўналишларига эътиборни ифодалайди.

Ўзбек толерантлигининг яна бир муҳим йўналиши бу ижтимоий ҳамкорлик борасидаги, катта муаммоларни биргаликда ҳал этишда, гуруҳий регионал ҳамда халқаро миқёслардаги умуминсоний гуманистик масалаларни биргаликда, ўзаро муросавий асосларда ҳал этишдаги иштирокида яққол намоён бўлади.

Толерантлик миллий ҳушёрликни, ҳар қандай ички ва ташқи ҳуружлар, бўҳтон ва тухматларга муросасиз бўлишни ҳам талаб этади. Ўтказилган социологик тадқиқотлар натижасида ўзбек халқи толерантлиги фазилатининг жамиятда учраб турадиган салбий воқеаларга муносабатиди ҳам намоён бўлиши ҳолатлари аниқланди. Ижтимоий жараёнларда кузатилувчи салбий

¹ Ижтимоий фикр марказининг «Ўзбекистон: жамоатчилик фикри» мавзунда ўтказган социологик тадқиқот натижалари. Эксперт сўрови. – Т., 2002.

ходисаларга нисбатан бефарқ қараш, лоқайд муносабат тарзидаги толерантлик қуйидаги ҳолатларга нисбатан намоён бўлаётганлиги ташвишланарли ҳолдир.

1.Ота-она, ака-ука, яқин биродарларига нисбатан меҳр-оқибатсизлик ҳолатларига тоқат: 20-35 ёшдагиларда – 75 фоиз, 36-50 ёшдагиларда – 42 фоиз.

2.Ароқхўрликка эътиборсизлик, пассив қараш: 20-35 ёшдагиларда – 36 фоиз, 36-50 ёшдагиларда – 30 фоиз.

3.Гиёҳвандликка бепарволлик: 20-35 ёшдагиларда – 68 фоиз, 36-50 ёшдагиларда – 38 фоиз.

4.Эстетик жиҳатдан паст савияли маданият маҳсулотларига лоқайд муносабат: 20-35 ёшдагиларда – 32 фоиз, 36-50 ёшдагиларда – 58 фоиз.

5.Ахлоқий тубанлашув ҳолатларига лоқайдлик: 20-35 ёшдагиларда – 78 фоиз, 36-50 ёшдагиларда – 55 фоиз.

6.Девиант ҳолатлар, жиноий хатти-ҳаракатларга панжа ортидан қараш: 20-35 ёшдагиларда – 62 фоиз, 36-50 ёшдагиларда – 40 фоиз.

7.Диний ақидапарастлар фаолиятига бепарволик: 20-35 ёшдагиларда – 47 фоиз, 36-50 ёшдагиларда – 45 фоиз.¹

Бутун жаҳон халқлари ўзаро ишончсизликни бартараф этиш, халқаро хавфсизлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлашнинг ўзаро мақбул йўлини топиш учун биргаликда куч-ғайрат сарфлаши кераклиги юқорида айтилганлардан яққол кўриниб турибди. Диссертацияда ушбу муаммони ҳал этишнинг ўзига хос хусусиятлари ва йўллари тадқиқ қилинган. Бутун хавф-хатарни, ишончсизликни бартараф этишда, ҳамкорлик ва ҳамдўстликни рўёбга чиқариш учун қуйидаги ишларни давом эттириш керак:

Биринчидан, жамият имкон қадар бағрикенг бўлиши учун давлатлар инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги мавжуд халқаро конвенцияларни ратификация қилишлари, ва лозим бўлса, жамиятдаги барча табақа кишилари, ва алоҳида шахслар учун бир хил ёндашув ҳамда тенг имкониятларни таъминлайдиган янги қонунчиликни яратишлари керак. Халқаро ҳамжиҳатлик манфаатлари йўлида алоҳида шахслар, жамоалар ва миллатлар башариятнинг кўп маданиятлилиқ хусусиятига эга эканини тушунишлари ва шу хусусиятни ҳурмат қилишлари жуда муҳимдир. Толерантлик бўлмаса тинчлик бўлмайди, тинчликсиз эса тараққиёт ва демократия бўлмайди.

Иккинчидан, толерантлик алоҳида одамлар ўртасида, оила ва жамоадаги ўзаро муносабатларда зарурдир. Мактабларда ва университетларда, норасмий таълим йўли ва иш жойларида толерантлик руҳини мустаҳкамлаш ва кишилар ўртасида бир-бирига очиклик, эътибор ва бирдамлик муносабатларини шакллантириш лозим. Бунда коммуникация воситалари эркин, очик мулоқот ва муҳокамага кўмаклашишда, толерантлик қадриятларини тарқатишда аиниқса, бош кўтараётган муросасизликни тарғиб қилувчи гуруҳлар ва мафкураларга нисбатан бефарқ муносабатда бўлиш хавфли эканини тушуниришда амалий аҳамият касб этади.

Учинчидан, тарбия муросасизлиكنинг олдини оладиган энг самарали воситалардан бири ҳисобланади. Толерантлилиқ руҳида тарбиялаш одамларнинг умумий ҳуқуқ ва эркинликлари нималардан иборат эканлигини

¹ Ижтимоий фикр марказининг «Ўзбекистон: жамоатчилик фикри» мавзусида ўтказган сошиологик тадқиқот натижалари. Эксперт сўрови. – Т., 2002.

ўқитишдан бошланади ва бу билан уларда ана шу ҳуқуқларнинг амалга оширилиши таъминлаш ва бошқаларнинг ҳам шундай ҳуқуқларини ҳимоя қилишга бўлган истак мустаҳкамлаб борилади. Толерантлик руҳида тарбиялаш бошқаларга нисбатан кўрқув ва ётсираш ҳиссини уйғотадиган таъсирларга қарши йўналтирилмоғи лозим. У ёшларни мустақил фикрлаш, танқидий мулоҳаза юритишга ўргатиши, уларда ахлоқий қадриятларга асосланган қарашларни шакллантиришга кўмаклашиши лозим.

Дунё халқлари инсонпарварлик қадриятларини ва ҳамма учун ягона бўлган шахс ҳақ-ҳуқуқларининг ҳурмат қилишни қабул қилмагунларича, улар олдида ва бутун ҳамжамият олдида турган муаммоларнинг бирортасини ҳам муваффақиятли ҳал этиш мумкин эмас, демак, халқаро хавфсизликни ҳам мустаҳкам ҳимоя қилишнинг имкони бўлмайди. Шу боис, бутун инсониятга тузатиб бўлмайдиган зарар етказишга қодир, тор маънода тушунилса, алоҳида бир миллий қадриятларнинг бошқа халқлар қадриятларига нисбатан ўз фойдасига тарози палласини босиб кетиши туфайли хавфли оғиш содир бўлмаслиги учун, буларни доимо эсда тутиш, толерантликнинг моҳиятини тўғри англаб, уни жамиятга тадбиқ этиш лозим.

Диссертациянинг якунида илмий хулосалар баён қилинган, амалий тақлиф ва тавсиялар берилган.

III. Тадқиқотнинг асосий мазмуни қуйидаги чоп этилган рисола ва мақолаларда ўз аксини топган:

1. Маърифатпарварлик – жадидчилик ҳаракатининг асосидир. //Ўзбекистон мустақиллигининг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ривожланиш масалалари мавзусида ўтказилган Халқаро илмий конференция. Самарқанд, 1997. – Б. 100-102
2. Жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши ва унинг баъзи заминлари. //Мустақил Ўзбекистон: фалсафа фанларининг долзарб муаммолари. Тошкент, 1998. – Б. 174-177
3. Жадидлар ва тараққиёт. (Уларнинг қарашларида маданий-маърифий ғояларнинг мустақилликка ҳамоханлиги). //Бизнес Осиё, 1999 йил, 26 февраль-4 март. – Б. 13
4. Ватанпарварлик миллий ўзликни англаш демакдир. //Ижтимоий фикр. №3-4, 1999. – Б. 27-30.
5. Ўзбекнинг фахри. //Мулоқот. № 5, 2000. – Б. 44.
6. Сабр – миллат қадрияти. //Жамият ва бошқарув. № 3, 2001. – Б. 8-11. (ҳаммуаллифликда).
7. Бағрикенглик ва демократик жараёнлар. /«Ўзбекистон демократик жамият куриш йўлида». Тошкент Олий Педагогика институтида ўтказилган илмий-назарий конференция материаллари. Т., 2002. –Б. 58-62.

РЕЗЮМЕ

диссертации Э.Г.Каримовой на соискание ученой степени кандидата наук на тему: «Социологическое исследование этнорегиональных свойств узбекской толерантности»

(специальность: 19.00.05 – социальная психология, этнопсихология и социология)

В XXI веке социально-политический и нравственный облик Узбекистана определяют всеобщий мир и спокойствие, политическая стабильность и межнациональная дружба, религиозная и идеологическая толерантность, гармоничное сочетание культур, участие наций и народностей в жизни общества на основе равенства. Данная диссертация посвящена непосредственно толерантности и раскрытию её сути, а также исследованию толерантности и этнорегиональных свойств узбекского народа.

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав (первая из которых состоит из трех параграфов, а вторая – из двух), заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность проблемы, освещена степень её изученности, поределены научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования.

В первой главе под названием «Теоретико-методические основы явления толерантности» дано определение толерантности и разработаны её теоретические основы. В частности освещены история формирования узбекской толерантности, её состав, системные аспекты.

Толерантность является важным условием согласия и разрешения конфликтов. Толерантность – это глубокое понимание разного рода свойств и достоинств, как важной и неотъемлимой части бытия.

Вторая глава под названием «Значение и роль узбекской толерантности в период независимости» посвящена исследованию значения узбекской толерантности в социально-политической и этнорегиональной среде. Здесь также рассматриваются перспективы её проявления в период независимости.

Диссертантом предпринята попытка исследования процесса проявления общечеловеческой сущности и гуманистического потенциала узбекской толерантности, рассмотрены возможности внедрения этого качества выражающего социально-этнические особенности наших предков в сознание молодежи как приемственную традицию, возможности его практического воплощения, то есть применения в социальном опыте.

В заключительной части излагаются краткие выводы диссертационного исследования, делаются теоретические обобщения, показываются возможности использования результатов исследования в современных условиях.

Summary

of the Dissertation paper entitled “Social research on ethno-regional features of uzbek tolerance” by E.G.Karimova

(specialization: 19.00.05 – social psychology, ethno-psychology and sociology)

Today the image of Uzbekistan determined by peace and co-operation, justice and wellbeing, political stability and friendly relations, religious and ideological tolerance, cultural harmony, equality of opportunity for each person. The Dissertation paper reveals and analyses the conception of tolerance, focuses on the issue of uzbek nation tolerance, its ethno-regional features.

The Dissertation paper consists of the Introduction, two chapters (first chapter consists of three paragraphs, second chapter consists of two paragraphs), Conclusion, and the List of bibliography.

The Introduction reveals the importance of the research, its novelty, the characteristic features of the object, determines the aims and tasks of the Dissertation paper, its theoretical and practical significance, gives the general account of the sources used in the research.

The first chapter of the Dissertation paper, entitled “The theoretical-methodological basics of the tolerance phenomenon”, deals with the concept of tolerance, focusing on the in-depth analysis of its theoretical basics. It provides analytical overview of the history, structure and system of uzbek tolerance. Tolerance plays the main role in decision making and solving conflicts.

The second chapter entitled as “The role and place of uzbek tolerance in era of independence” studies the place of uzbek tolerance in sociopolitical and ethno-regional surroundings, its prospects in the period of independence. Providing research of the universal essence of uzbek tolerance chapter gives prognosis of its future place in young generation life. The chapter is also focused on the study of practical implementation of the tolerance phenomenon in social reality.

The Conclusion of the Dissertation paper summarizes the results of the research, theoretical and practical findings and gives concrete recommendations.